

Історія

УДК9 !338.24(477)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.19447344>

**Податкова політика земської ліберальної фронди північної України
(70pp.XIXст.)**

Котельницький Назар Анатолійович,

Член – кореспондент Української Академії Наук, кандидат історичних наук,
доцент кафедри мовної підготовки та міжкультурних комунікацій Закладу
вищої освіти «Університет трансформації майбутнього» Чернігів, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

Прийнято: 18.03.2026 | Опубліковано: 31.03.2026

Анотація. У праці досліджуються головні параметри податкової політики земської ліберальної партії північної України у 70pp. XIXст. **Метою роботи** є дослідження принципових та фундаментальних імперативів податкової політики земської ліберальної фронди північної України у період 70pp.XIXст. на основі історичних першоджерел, частина з яких уперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальнонаукових(методи синтезу і аналізу; дедукції та індукції; метод узагальнення; описовий метод) та спеціально історичних(контент-аналіз, наративний) методах дослідження, які у цілому забезпечили досягнення поставлених у роботі завдань. **Результати дослідження.** Вдалося встановити, що ліберальні аристократи знаходились у процесі постійного пошуку нових джерел для наповнення земських бюджетів

краю, наприклад шляхом залучення прибутків від природних ресурсів. Земські ліберали домоглися процедур поширення земського оподаткування на частину активів нерухомого майна у містах та містечках регіону, оскільки ці населені пункти входили до територіальних громад, які підпорядковувались компетенції земських установ; підтримували торгівельних агентів, скажімо у вигляді встановлення мінімального рівня податкоутворення та оподаткування, які виконували місію комерційного продажу критично необхідної для абсолютної більшості населення продукції широкого вжитку, що сприяло не тільки розширенню ринку відповідних послуг, а й мінімізації різного роду торгівельних картельних змов, які суттєво впливали на масштаб цінової політики. У результаті тривалої політичної боротьби ліберальним земцям вдалося реалізувати на практиці головні імперативи своєї податкової філософії, яка ґрунтувалась на ідеях впровадження для усіх станів населення неоподаткованого мінімуму, прогресивної методології податкоутворення та оподаткування, податку на розкіш, загальної рівності усіх соціальних страт в аспекті економічних зобов'язань. **Висновки.** Автор прийшов до висновків про те, що податкова політика опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя у 70pp.XIXст. являла собою органічну та невід'ємну складову частину доволі цілісної соціально-економічної програми досліджуваного опозиційного руху, з самого початку носила яскравий модерний та принциповий характер і була суттєвим внеском ліберального нобілітету у розвиток економічної науки того часу.

Ключові слова: податкова політика, земська ліберальна партія, північна Україна, прогресивна система податкоутворення та оподаткування.

Tax Policy of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine (1870s)**Nazar Kotelnyskyi,**

Corresponding Member of the Ukrainian Academy of Sciences,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of
Language Training and Intercultural Communications of the Higher
Education Institution "University of Future Transformation" Chernihiv,
Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

Abstract. *The work examines the main parameters of the tax policy of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine in the 1870s. **The purpose of the work** is to study the principled and fundamental imperatives of the tax policy of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine in the 1870s. on the basis of historical primary sources, some of which are being introduced into international scientific circulation for the first time. **The research methodology** is based on general scientific (methods of synthesis and analysis; deduction and induction; generalization method; descriptive method) and specifically historical (content analysis, narrative) research methods, which in general ensured the achievement of the tasks set in the work. **Research results.** It was possible to establish that liberal aristocrats were in the process of constantly searching for new sources to fill the Zemstvo budgets of the region, for example, by attracting income from natural resources. The Zemsky liberals achieved procedures for extending the zemsky taxation to a part of the real estate assets in the cities and towns of the region, since these settlements were part of the territorial communities that were subject to the competence of the zemsky institutions; they supported trade agents, for example, in the form of establishing a minimum level of taxation and taxation, who carried out the mission of commercial sale of consumer products that were critically necessary for the absolute majority of the population, which contributed not only to the*

*expansion of the market for relevant services, but also to the minimization of various kinds of trade cartel collusion, which significantly influenced the scale of pricing policy. As a result of a long political struggle, the liberal zemskys managed to implement in practice the main imperatives of their tax philosophy, which was based on the ideas of introducing a non-taxable minimum for all classes of the population, a progressive methodology for tax formation and taxation, a luxury tax, and general equality of all social strata in terms of economic obligations. **Conclusions.** The author came to the conclusion that the tax policy of the opposition aristocratic front of the Northern Left Bank in the 1870s was an organic and integral part of a fairly holistic socio-economic program of the studied opposition movement, from the very beginning it had a bright modern and principled character and was a significant contribution of the liberal nobility to the development of economic science of that time.*

Keywords: *tax policy, zemstvo liberal party, northern Ukraine, progressive system of tax formation and taxation.*

Постановка проблеми. Історія земського ліберального руху, у тому числі на півночі Лівобережної України, продовжує залишатись маловідомим та малодослідженим явищем вітчизняної історії. Сказане у повній мірі відноситься й до економічної програми опозиційної аристократичної фронди північної України, невід’ємною та органічною частиною якої була податкова політика земського лібералізму. Пореформені реалії Російської імперії вимагали пошуку новітніх підходів у справі формування та практичної реалізації імперативів соціально справедливої податкової політики, особливо на рівні провінційних територіальних громад, де проживала абсолютна більшість населення держави – звільнене від рабства селянство. Ліберальні земці Північного Лівобережжя, як обрані та уповноважені репрезентанти інтересів місцевого населення регіону, здійснили подвижницькі зусилля у

сфері імплементації священних принципів соціальної справедливості під час розробки нової земської податкової моделі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Земський ліберальних рух лише відносно недавно став об'єктом уваги сучасної української історичної науки[1]. Тому економічна політика визвольного руху, наприклад – у галузі земського оподаткування і до сьогодні є практично недослідженим аспектом подвижницької діяльності опозиційної аристократичної фронди краю. І хоча Н.Котельницький вже зробив кілька кроків для вивчення вказаної проблематики[2], все ж питання формування та практичної реалізації податкової політики залишається «білою плямою» у вітчизняній історіографії земського лібералізму.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Економічна політика була органічною частиною консолідованої програми опозиційної аристократичної фронди північної України. Серед її складових принципово важливе та визначальне місце займала проблема кристалізації соціально справедливої системи податкоутворення та оподаткування населення. З огляду на те, що вказаний напрямок діяльності ліберальних земців регіону є практично не дослідженим, обрана тематика, на наше переконання, має не тільки історичне, але й актуально практичне значення для сьогодення. В умовах необхідності побудови вже нової української державності та сучасної модерної економіки, проблема формування соціально справедливої податкової системи у країні є вкрай зловбоденним та пекучим питанням, яке потребує творчого осмислення, врахування багатого вітчизняного історичного досвіду, наприклад на рівні виборних інституцій земського самоврядування та раціональної адаптації подвижницьких досягнень минулого в умовах сучасності, з метою віднайдення оптимальної податкової моделі у державі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою роботи є

дослідження принципів та фундаментальних імперативів податкової політики земської ліберальної фронди північної України у період 70рр.ХІХст. на основі історичних першоджерел, частина з яких уперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ставлення земських лібералів до функціонування податкової системи у регіоні було виразно однозначним та принципним.

Як вже відомо, влітку 1871 р., на надзвичайній сесії Чернігівського губерньського земського зібрання розглядався колосально важливий законопроект Уряду Російської імперії про відміну подушного податку та його заміну на поземельний, прибутковий.

Керманич опозиційної аристократичної фронди північної України – І. Петрункевич ініціював авторський проект трансформації податкової системи, суть якого полягала у запровадженні революційних для країни фінансових інструментів, які мали забезпечити практичну реалізацію принципів соціальної справедливості у податковій системі держави:

1. інституту неоподаткованого земельного мінімуму, який фактично можна вважати праобразом майбутнього прожиткового мінімуму для абсолютної більшості населення країни – тимчасовозобов'язаних після скасування кріпацтва селян;
2. прогресивної системи податкоутворення, з її священним принципом: чим більші активи власності – землі, нерухоме майно, банківські капітали, цінні комерційні папери, засоби виробництва і т.д., їх якість, цінність та прибутковість, тим більший обсяг оподаткування майна кожної людини;
3. фактичне впровадження податку на розкіш, коли заможні члени громад солідарно сплачували свої фінансові внески до бюджетів виборних інституцій місцевого самоврядування на суспільно значущі потреби соціуму;

4. правова інституціоналізація економічних імперативів про те, що особиста праця людини не може бути оподаткована; усі податки, фіскальні збори та комплекс різноманітних натуральних повинностей повинні бути капіталізовані та перетворені у їх фінансовий еквівалент; вказані платежі зобов'язані були сплачувати усі без винятку громадяни держави, тим самим реалізуючи принцип рівності усього населення країни перед законом;
5. викупні та інші обов'язкові платежі звільненого від рабства селянства – абсолютної більшості населення країни, повинні бути включені до загального обсягу фіскальних зобов'язань колишніх кріпаків.

Модерний проект І.Петрункевича викликав категоричне неприйняття та протистояння як з боку консервативно-реакційних сил в інститутах земського самоврядування, так і уповноважених репрезентантів центральної влади у Чернігівській губернії. Панівні стани регіону принципово відкинули ліберальні ідеї соціального та економічного рівноправ'я усіх верств суспільства, а також імперативи прогресивного податкоутворення, оскільки це катастрофічно підривало фундаментальні основи економічного благополуччя опори російського абсолютизму, домінуючої страти суспільства – великого латифундіального нобілітету. Проект реформи шляхом голосування був відхилений[3, р.111-116].

Невдача не зламала подвижницького запалу ліберальних земців краю. Вони продовжили наполегливо та системно працювати над хоч і поступовою, але все ж таки модернізацією податкової системи регіону. Зокрема, 9 грудня 1874р. на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута проблема надходження до бюджету губернської управи податкових траншів, які були отримані у формі доходів від комерційних угод з комплексом покладів цінної глини та відповідних фарфоро-фаянсових торгових операцій у Чернігівській губернії, зокрема – на території Глухівського повіту.

Глухівське повітове земство вважало

вказані природні ресурси власністю своєї громади, а відтак суперечка з Чернігівською губернською управою мала усі ознаки майнового конфлікту: консервативний нобілітет, який складав більшість Глухівського повітового земського зібрання, не бажав солідарно ділитися з прибутками для усієї губернії, а тому розпоряджався доходами від покладів і пов'язаних з ними фарфоро-фаянсовими операціями виключно в інтересах аристократичної корпорації. Чернігівська ж губернська управа мовою юридичних аргументів аргументовано доводила, що природні ресурси є власністю населення усього регіону, а не тільки одного повіту. Член ревізійної комісії земства, репрезентант ліберальних аристократів – О. Карпинський зазначив, що Глухівська повітова земська управа та її службовці категорично відмовились надати комплекс необхідної документації для всебічного вивчення проблеми та прийняття рішення. Чернігівська губернська управа була змушена направити у відрядження свого представника, якому було доручено зібрати хоча б мінімальну інформацію з цього приводу.

Інший представник земської опозиції – М.Константинович з обуренням відзначив факт того, що активи власності витрачаються без жодного погодження з губернським земським зібранням та будь-якої звітності. Оскільки така поведінка Глухівського повітового земства як за законодавством, так і на переконання земських інституцій Чернігівської губернії є неприпустимою, губернське земство зобов'язане вжити термінових заходів з метою захисту своїх законних прав та інтересів. На переконання оратора, комплекс усіх торгівельних операцій з запасами глини та виробів з них повинно проводити виключно Чернігівське губернське земство, адже взагалі невідомо куди саме йдуть кошти від вказаних операцій, які проводить Глухівське повітове земство[4, №4, с.121-123].

Вважаючи природні ресурси вкрай важливим, але ще не використаним у належній, повній мірі джерелом поповнення

земського бюджету, лідер ліберальних земців – І. Петрункевич у своєму виступі звернув увагу зібрання на організаційно – юридичну сторону проблеми. Політик відзначив, що питання приналежності покладів глини не може бути предметом дискусій, оскільки один з претендентів на цю власність – Глухівська земська повітова управа, надаючи хоча і не повні відомості та звіти про операції, але підпорядковуючись вимогам надати усі фінансові документи, все ж визнала право губернського земства на цю власність.

На думку І.Петрункевича доповідь ревізійної комісії губернського земства не надає якісної інформації про проведені операції з цими природними покладами. Відтак виникає закономірне питання – чи можна вирішувати таке важливе питання на основі різних домислів? Якщо ревізійна комісія вважає за потрібне роз'яснювати усілякі маленькі недоліки у господарчій діяльності і розпорядженнях, виконаних у земських установах, і депутати при цьому детально розглядають питання про кошторис доходів і видатків, то тоді як же гласним, закривши очі, огульно вирішувати питання стосовно того, правомірні чи неправомірні рішення губернського зібрання у сфері власності, адже впевненість перетворюється у невпевненість, коли мова йде про цифри в інтервалі десятків тисяч рублів.

Саме тому, на думку діяча, необхідно доручити ревізійній комісії земства привести у відповідність усю наявну інформацію щодо реального стану справ у цій сфері, а вже потім на урядових підставах вирішувати цю проблему у цілому, враховуючи той факт, що Чернігівське губернське земство має повне право здійснювати контрольно-наглядові функції у сфері комерційних операцій з природними ресурсами, тим самим забезпечивши нейтралізацію корпоративних, дворянських впливів на них[5, №4, с.124]. Після тривалого та емоційного обговорення Чернігівське губернське земське зібрання постановило:

1. доручити ревізійній комісії губернського земства здійснити необхідний комплекс контрольних заходів, спрямованих на вивчення усіх комерційних операцій, які мали місце з покладами глини;
2. зобов'язати губернську земську управу перерахувати половину прибутків від фінансових операцій з покладами до бюджету губернського земства;
3. дії Глухівської повітової земської управи, яка відкрито та принципово не бажає надавати увесь комплекс економічної документації визнати неправильними і такими, що порушує права губернського земства;
4. половину доходів від торгівельних операцій з природними покладами асигнувати на потреби життєдіяльності Глухівської повітової прогімназії, але при умові, що відповідне повітове земство підготує та надасть звітну документацію губернському зібранню[6, №4, с.125].

11 грудня 1874р. Чернігівське губернське земство розглянуло проект бюджету. Представник ліберальної партії – О.Ліндфорс у своєму виступі зауважив, що 15 повітів Чернігівської губернії є суттєво різними за своїм економічним потенціалом та мають різні відмінності у фінансових можливостях. У зв'язку з цим, кошторис земства потрібно формувати з врахуванням згаданих важливих обставин, створити справедливую соціальную податкову систему та узяти до уваги широку диференціацію в економічному становищі різних суспільних станів краю[7, №6, с.139].

12 грудня 1874р. на засіданні Чернігівського губернського земства було порушене питання про формування системи податкоутворення та оподаткування населення краю. Від опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя виступили М.Константинович та О.Ліндфорс.

М.Константинович, відповідаючи на докори Глухівського повітового земства у своїй промові відзначив, що параметри страхових виплат та кількість земель, на яких розташовані приватні будівлі не є оптимальним імперативом для визначення цінності і прибутковості одиниць нерухомого майна.

Перенесення податку з вказаної статті кошторису на інші предмети земського оподаткування не може впливати на загальний масштаб податкової системи краю і аж ніяк не може бути причиною відмови Глухівського повітового земства від виконання своїх фінансових зобов'язань. Податок на активи нерухомої власності сплачують усі без виключення власники вказаної категорії майна, а тому жодних проявів соціальної кастовості у цьому немає. Консервативна частина депутатського корпусу зборів не погодилась з аргументами М.Константиновича й ухвалила: залишити без змін податкову систему регіону у цьому сегменті[8, №7, с.206-208].

О. Ліндфорс у своїй промові відзначив, що Уряд Російської імперії, на законодавчому рівні, зокрема імперативами закону 1866р, усіляко обмежуючи права земських інститутів у галузі податкоутворення, усіма можливими способами намагається залишити оподаткування торгівельної галузі поза межами компетенції земських установ, тим самим централізовано оподатковуючи відповідну сферу та повністю вилучаючи фінансові ресурси з кошторисів земських органів, і, само собою зрозуміло, залишаючи інститути місцевого самоврядування від так необхідних економічних ресурсів. Саме тому, на переконання оратора, потрібно детально та всебічно дослідити порушену проблему і тільки після цього зважено підійти до її комплексного вирішення.

Чернігівське губернське земство у цілому погодилось з аргументацією репрезентанта ліберальних земців й ухвалило: створити спеціальну особливу комісію губернського земства по проблемам запровадження нових принципів оподаткування у губернії і розробки проекту про запровадження державного податку на нерухоме майно у містах і містечках, оскільки Уряд Російської імперії обмежив на законодавчому рівні права земських установ у галузі оподаткування як одиниць нерухомого майна і власності, так і ряду торгівельних операцій. До складу комісії були обрані яскраві представники

ліберальної аристократії північної України: М.Константинович, О.Карпинський, І.Петрунkevич, О.Ліндфорс[9, №7, с.218-219].

На наш погляд, члени опозиційної аристократичної фронди справедливо вбачали у мережі численних закладів торгівлі, які функціонували на території краю та одиницях міської нерухомості, у тому числі й дворянської, надійне та стабільне економічне джерело для поповнення дохідної частини бюджетів інституцій місцевого самоврядування регіону. Зауважимо, що активна та суб'єктна позиція земських установ у сфері податкоутворення та оподаткування стане причиною величезного невдоволення інститутів державної влади, представників центральної бюрократії та дворянських корпоративних органів, які будуть звинувачувати прогресистів у бажанні захопити владу, адже згідно імперського законодавства, земські установи не мали права втручатися у компетенцію діяльності державної влади та станових корпоративних об'єднань.

7 травня 1875р. на засіданні Чернігівської міської думи була заслухана скарга представників військової частини імперської армії, розташованої на території міської громади, які не погоджувалися з впровадженням міською управою спеціального податку на прибутки закладу громадського харчування, який функціонував у приміщенні офіцерського клубу відпочинку.

Представник прогресистів – І.Шраг заявив, що заклад громадського харчування здається в оренду комерсанту, який не має жодного відношення до мілітарного світу. Відтак, головна мета представників армії у цьому контексті – отримання доходів від торгівельної діяльності, а не забезпечення харчування офіцерського складу збройних сил імперії. Тому він наполягає на тому, щоб дума однозначно відхилила скаргу військових. Депутатський корпус Чернігівської міської думи підтримав позицію ліберала і прийняв рішення про відмову у задоволенні вимог скарги[10, с.313-314].

Члени опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя прагнули синхронізувати

свої зусилля у сфері податкової політики й на рівні повітів. Наприклад, 17 вересня 1875р. за наполяганням лібералів на засіданні сесії Городнянського повітового земського зібрання, з метою розробки та впровадження якісно нової системи оподаткування у повіті було ухвалено рішення про створення профільної комісії повітових зборів. До складу комісії був обраний представник земської опозиції – О.Ліндфорс[11, №48, с.24; №489, с.489-490].

17 грудня 1875р.

на засіданні Чернігівської міської думи було порушене питання про встановлення системи оподаткування для комерсантів – торговців шкіряними виробами, які в абсолютній більшості вироблялись у м.Седнів Чернігівського повіту.

Представник прогресистів – І.Шраг у своєму виступі наголосив на тому, що інститути міського самоврядування м.Чернігова зобов'язані забезпечити для населення доступ до виробленої у регіоні продукції та товарів, нейтралізуювши можливий монопольний ціновий диктат виробників, шляхом залучення більшої кількості пропозицій, а відтак появи конкуренції, стимулювання гнучкої системи ціноутворення на одиниці продукції та боротьби між виробниками за кращу якість товарів, які будуть пропонуватись населенню. У відповідності до цього, на думку оратора, міські податки у цьому сегменті повинні бути мінімальними, щоб не збільшувати фіскальне навантаження для населення краю. Депутатський корпус Чернігівської думи погодився з аргументацією І.Шрага і ухвалив рішення у редакції репрезентанта лібералів[12, с.412].

У грудні 1875 р., за ініціативою земської ліберальної партії при Чернігівській губернській земській управі було створене статистичне відділення, якому була доручена архіважлива справа – дослідити економічне становище Чернігівської губернії і надати земським інститутам наукове економічне обґрунтування для розробки соціально справедливої податкової системи. У такий спосіб ліберальні аристократи отримали другий шанс для

практичної реалізації своєї податкової реформи.

Відмова від створення земельного кадастру, який був недосяжним ідеалом для невеликого колективу найманих земських службовців губернської управи – статистиків; фундація «чернігівського» типу статистичних обстежень, з його опорою на експедиційну форму роботи та описово-географічну методологію праці у короткий проміжок часу дали неоціненні результати для економічної науки, а подвижницька робота службовців мала загальноімперський резонанс. Узявши за основу увесь комплекс імперативів проекту реформи 1871р, суттєво та якісно доповнивши його блискучими науковими здобутками земських статистиків, які протягом 1876р. встигли обстежити два показових в економічному плані повіті регіону – Чернігівський і Борзнянський, І.Петрункевич та його ідеологічні соратники по партії розробили масштабний та детальний документальний проект модернізації податкової системи з чіткою доказовою базою аргументації, який планувалося внести на розгляд Борзнянського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань[13, с.104-124].

24 вересня 1876р.

на засіданні Городнянського повітового земського зібрання було розглянуте питання про можливість зарахування комплексу податкових надходжень від міської нерухомості м.Городня до бюджету Городнянського повітового земства.

Репрезентант лібералів – О. Ліндфорс у своєму виступі з цього приводу зазначив, що принаймні частина цих фінансових ресурсів повинна бути включена до кошторису повітового земства, оскільки оподаткування здійснюється заради ідеалів суспільного блага усього населення краю, а органи міського самоврядування м.Городні проводять політику непублічного перерозподілу коштів. Городнянське повітове земство, враховуючи той факт, що вказані повинності жодним чином не враховані у звітній документації та не контролюються земською повітовою управою, у цілому погодилось з позицією О.Ліндфорса й ухвалило: зарахувати комплекс

усіх існуючих міських повинностей та податків у м.Городня до бюджету Городнянського повітового земства[14, №856, с.460].

На цьому ж засіданні повітових земських зборів була розглянута проблема бюджетних взаєморозрахунків між Городнянським повітовим земством та установами міського самоврядування м.Городня. Від ліберальної партії виступив О.Ліндфорс.

Він відзначив, що дискусійність питання полягає у тому, що частина фіскальних надходжень від міської нерухомості м.Городня надходила до бюджету повітового земства, але оскільки це не було нормою прямої юридичної дії, то дуже часто ставки податків на нерухоме майно штучно занижувались міською владою з метою сплати якомога меншого обсягу фінансових ресурсів до земського повітового бюджету. Прогресист наголосив, що така практика не може влаштовувати повітове земство, адже воно жодним чином не має належної економічної інформації та фінансових інструментів для контролю за цими трансакціями. Тому відповідні процедури необхідно привести у відповідність та зробити прозорими, тим самим нейтралізувавши можливі зловживання, оскільки повітове земство не обліковує й не контролює відповідні фінансові процедури.

Городнянське повітове земське зібрання погодилося з аргументами оратора й ухвалило: оскільки мова йде про відносини між двома юридично різними інституціями місцевого самоврядування – міським та земським, зараховувати до бюджету повітового земства тільки ту частину податкових надходжень від міської нерухомості м.Городня, які повітова земська управа обраховує і контролює[15, №2, с.21].

10 січня 1877р. на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання знову було порушено питання про податкові надходження до бюджету губернського земства від природних запасів глини у Глухівському повіті. Керманич опозиційної аристократичної фронди північної України – І. Петрункевич виступив з

промовою по цій проблемі.

У своєму виступі він зауважив, що питання фінансових інтересів Глухівського повітового земства залишається специфічним, оскільки повітове земство вимагає, щоб йому віддали до бюджету те, що йому належить територіально, себто податкові надходження від покладів глини. Однак, лідер земської опозиції наголосив на тому, що подібна постановка питання вигідна лише великому латифундіальному дворянству повіту, яке складає левову частину консервативно-реакційної більшості Глухівського повітового земського зібрання.

Так чи інакше, мова йде про майновий конфлікт між Чернігівським губернським і Глухівським повітовим земством. Посилання на юридичну норму імперського законодавства у сфері взаємовідносин губернських і повітових земств про те, що у губернського земства завершився 10-річний термін володіння природними ресурсами, де-факто – термін давності, після якого майно переходить до безпосередніх територіальних власників, себто – Глухівського повітового земства, дуже непереконливі, адже вказаний термін завершується виключно у наслідок правових протестів, заявлених у судовому порядку, а не у земських зборах. Земство ж, наголосив політик, інституція не юридична, а адміністративно-територіальна: земське зібрання – юридична особа, але воно не має жодних прав та повноважень втручатись та вирішувати будь-які проблеми правового характеру, у яких воно абсолютно не компетентне. До того ж, наступні земські вибори можуть змінити політико-ідеологічну конфігурацію у Глухівському повітовому земстві. Саме тому, будь-які майнові конфлікти між виборними інститутами місцевого самоврядування повинні розв'язуватись лише у законний спосіб – шляхом публічних судових процесів[16, №3, с. 99-103].

16 січня 1877р. на засіданні Чернігівського губернського земства була заслухана доповідь ревізійної комісії губернського земства щодо проблеми природних запасів

глини у Глухівському повіті. Голова губернської земської управи, член опозиційної аристократичної фронди регіону – О.Карпинський нагадав, що згідно домовленостей з Глухівським повітовим земством, управа повинна була отримати половину прибутків від торгових операцій з фарфоро-фаянсовою продукцією, виробленої на основі покладів глини, за рахунок яких виконавчий орган повинен був утримувати благодійний притулок у Чернігові. Однак, оскільки губернська управа не отримала жодної копійки від Глухівського повітового земства, то притулок було передислоковано до м. Ніжин. Глухівській земській повітій управі була зроблена пропозиція про фінансування губернського притулку за рахунок доходів від природних ресурсів, але вона категорично відкинула цю ідею, мотивуючи це тим, що оскільки ресурси знаходяться на її території, то лише вона може розпоряджатися прибутками від торгівельних операцій. Опозиціонер заявив, що губернська управа буде наполягати на своїх пропозиціях, оскільки 10-річний термін фактичного володіння Глухівським повітовим земством згаданих покладів спливає. Якщо губернське земство програє судовий процес, воно нічого не втратить. Але якщо виграє – значний матеріальний ресурс надійде у її розпорядження і питання соціальної справедливості у цьому відношенні будуть закриті.

Соратник оратора по партії – О.Ліндфорс запропонував компромісний варіант вирішення проблеми: заявити Глухівському повітовому земству про те, що якщо протягом 6 місяців воно не погодиться на пропозиції губернського земства, або принаймні не погодиться фінансувати Ніжинський благодійний притулок, то губернська земська управа розпочне судовий процес проти Глухівського земства[17, №8, с.339-341]. Очільник

земської ліберальної партії – І. Петрунkevич знову виступив з промовою по цьому питанню. Політик відзначив, що судовий процес Чернігівського губернського земства проти Глухівського повітового земства неминучий,

оскільки глухівська реакційна аристократія пішла на принцип і не збирається шукати компромісів з губернським земством. Більше того, майновий конфлікт виходить за межі регіональної суперечки за природні ресурси – мова йде про захист правових принципів на рівні імперського законодавства. Глухівське повітове земство заявило, що поклади глини належать виключно йому, губернське земство «незаконно» захоплює власність повітового земства, а відтак існуючий конфлікт – майнова суперечка двох господарюючих суб'єктів.

І.Петрункевич наголосив на тому, що представник Управління державного майна у Чернігівській губернії вже проінформував губернське земство про те, що згідно архівної документації його відомства – природні ресурси, зокрема запаси глини, належать Чернігівському губернському земству. Відповідно, губернське земство має цілком переконливі аргументи у протистоянні. Однак, все ж, лідер ліберальних земців запропонував надати Глухівському повітовому земству хоча б місяць для згортання «бюрократичної війни» і укладення мирної економічної угоди, що стане гідним завершенням протистояння між губернською і повітовою земськими установами.

Чернігівське губернське земство, після обговорення проблеми, прийняло компромісне рішення:

1. звіти ревізійної комісії земства та губернської управи по фарфорово-фаянсовим операціям у Глухівському земстві не затверджувати;
2. уповноважити губернську земську управу обрати найбільш оптимальну форму захисту економічних прав губернського земства та реалізувати його: або подати судовий позов на Глухівське повітове земство, або подавати скаргу до Правлячого Сенату Російської імперії[18, №8, с.342].

11 січня 1878р. на черговій сесії Чернігівського губернського земства був розглянутий консолідований пакет проектів повітових земських бюджетів. Основним об'єктом дискусій став бюджет і податкова система Борзнянського

повітового земства. Керманич опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя - І.Петрунkevич виступив з промовою, у якій обґрунтував мотивацію формування цих економічних документів.

Зокрема, політик заявив, що Борзнянське земство, оподатковуючи житлову нерухомість, прекрасно розуміло економічну специфіку цього податку. І якщо воно залишило у силі стару систему оподаткування цієї нерухомості, то воно керувалось тільки тим, що згідно постанов Чернігівського губернського земства, Борзнянський повіт повинен був бути досліджений у статистико-економічному відношенні протягом 1877р., що і було по факту зроблено. Саме тому, повітове земство сподівалось вже у наступному бюджетному році оперувати цими матеріалами, які надали якісно новий фундамент для формування податкової політики загалом.

Діяч відзначив, що принципово змінювати податкову систему краю зараз, створювати нові принципи оподаткування – дуже невдала ідея, адже через рік усі параметри будуть переглянуті. Крім цього, дискусійним є і твердження про те, що нові податки недостатньо прогресивні у порівнянні з старими. Тому, на думку І.Петрунkevича, 1878 рік стане періодом практичного запровадження усіх новацій модерної податкової системи, яка була ретельно розроблена за подвижницької участі членів земської статистичної служби. Губернське земство, у цілому погодившись з слушністю постановкою питання І.Петрунkevичем ухвалило: затвердити проекти земського бюджету та податкової системи Борзнянського повіту[19, №4, с.86].

12 січня 1878р. губернські збори розглянули доповідь спеціальної комісії земства щодо бюджетних кошторисів і системи оподаткування у регіоні. Узявши слово з цього приводу І.Петрунkevич заявив, що хоча й сам є членом цієї комісії, але не брав участь у її роботі і повинен відзначити, що доповідь комісії нічим не аргументована. Комісія для більшої ґрунтовності своїх висновків повинна була

запросити експертів – професіоналів своєї справи, які б дали оцінку по усьому комплексу діяльності губернської управи і лише тоді вона могла б стверджувати, що виконані роботи не коштують витрачених фінансів, а суб'єктивна колегіальна думка комісії не може мати значення, адже є цілком голосливою [20, №5, с.137].

19 січня 1878р.

Чернігівське губернське зібрання розглянуло проблему реформування системи оподаткування усіх повітів Чернігівської губернії. Очільник земської ліберальної партії північної України – І. Петрункевич виступив з великою промовою по цьому питанню, у якій детально виклав свою точку зору на порушену проблему.

Політик заявив, що принципи оподаткування, які використовувались земством при збиранні платежів та повинностей губернською фіскальною системою на сьогодні є абсолютно непридатними і про це знають усі персони, які хоч трохи цікавляться економікою. Діяч визнав, що навіть він не був проти цього, оскільки вважав систему, у світлі величезних можливостей земської статистики, виключно тимчасовою. Однак, на даний момент, в умовах, коли губернські збори фактично відмовляються від статистичного опису Чернігівської губернії, тим самим унеможлививши соціально-економічне вивчення регіону, немає жодних підстав терпіти непридатну систему оподаткування.

Іван

Ілліч у своєму виступі подав дуже ґрунтовний огляд податкової системи, яку пропонували пануючі, консервативно-реакційні політичні сили у губернському «парламенті». Згідно імперського податкового законодавства, ухваленого 21 листопада 1877р., земські інституції мали право оподатковувати різноманітні комерційні та торгові патенти, свідоцтва, але не прибутки від економічної діяльності. Однак, якщо застосувати прогресивну шкалу оподаткування, належним чином врахувати фінансове становище кожного платника, кожен повітовий земський бюджет може отримати цілком реальні

цифри доходів свого кошторису.

При

усьому цьому існувала й величезна проблема: земські інститути не мали жодних достовірних відомостей про ступінь якості, цінності та прибутковості земельного фонду регіону, але при цьому консервативні депутати вносять до офіційної фінансової документації взагалі абстрактні цифри, узяті «зі стелі». Іван Ілліч, співставивши та порівнявши податкові системи Конотопського та Суразького повітів Чернігівської губернії виразно проілюстрував кричущу несправедливість діючої податкової систему краю. Наприклад, у 1877р. податок на 1 десятину землі у Конотопському повіті становив більше 3 копійок, у Суразькому – більше 2 копійок. Себто, співвідношення коливалося в інтервалі – 1 до 1,5. Якщо ж на основі існуючих відомостей визначити прибутковість однієї десятини землі, то для Конотопського повіту вона становитиме 3 рублі 90 копійок, а для Суразького повіту – 64 копійки. Так чи інакше, а перевага Конотопського повіту становила від 1 до 6. І.Петрункевич вказав і на іншу сторону проблеми. Зокрема, якщо узяти до уваги той вагомий факт, що земельний фонд Суразького повіту був оподаткований у 4 рази більше, ніж у Конотопському, то картина колосальної, свавільної соціальної несправедливості у податковій сфері буде виглядати зовсім непристойно.

І.Петрункевич відзначив, що його висновки неспростовні, адже вони фігурують у всьому комплексі економічної документації губернської управи. Вказані економічні імперативи підтверджуються й рядом побічних фінансових джерел, наприклад масштабом цін, за якими маєтки землевласників – аристократів були закладені до земельних банків під відповідні відсотки. За цими даними землі у Суразькому повіті були оцінені приблизно у 7 рублів за десятину, а у Конотопському повіті – 60 рублів за десятину. Отже, співвідношення становить – від 1 до 8,5. У той же час, максимум прибутковості для Конотопського повіту становить 100 рублів, а для Суразького повіту – 27 рублів, тобто співвідношення становить –

4 до 1. У результаті своїх ілюстрацій Іван Ілліч довів депутатському корпусу, що має місце факт оподаткування у Суразького повіту у 4 рази більше, ніж у Конотопському повіті[21, №13, с. 420-422].

Окрему доказову базу І.Петрункевич оприлюднив щодо галузі оподаткування активів нерухомого майна, торгових патентів, промислових свідоцтв та митних фіскальних зборів. Фінансові дані по Конотопському повіту свідчили, що збираючи 10% податкового навантаження з усіх видів згаданої сфери діяльності, повіт мав прибуток до бюджету у сумі – 10297 рублів. По Суразькому повіту прибуток становив 5339 рублів. Цілком очевидно, що Конотопський повіт значно переважав Суразький по ресурсах, а відтак формальна мінімальна різниця по бюджетних доходах становить не менше 4958 рублів. Єдиним виключенням можна вважати сферу міської нерухомості: прибутковість у Конотопському повіті за 1877р. склала 31311 рублів, у Суразькому повіті – 54833 рублів. Різниця на користь Суразького повіту складає не менше 2352 рублів. Однак, якщо порівняти цю цифру з різницею по патентах, митах і свідоцтвах, то, кінець-кінцем, різниця буде на користь Конотопського повіту, на суму, що приблизно дорівнює 2606 рублів. Таким чином, констатував І.Петрункевич, цілком очевидним є той факт, що становище Конотопського повіту є вигіднішим, у порівнянні з його опонентом – Суразьким повітом, оскільки він здатен сплатити увесь комплекс губернських податків, мит та повинностей виключно з побічних прибутків. Суразький повіт же мусить сплачувати усі збори з фондів земельної власності краю, що ілюструє яскраву фінансову нерівність в економічних можливостях цих двох повітів. Лідер земської опозиції закликав узяти до уваги цей доконаний факт й керуватися ним у подальшому при розробці соціально справедливої податкової системи краю[22, №13, с.422-423].

Після великої промови І.Петрункевича у залі засідань почалася гостра полеміка між консервативно-реакційним дворянством та фракцією

ліберальних аристократів. Лідер опозиційних земців знову був вимушений узяти слово та аргументувати позицію опозиційного нобілітету у податковій сфері.

І.Петрункевич наголосив, що шлях закриття статистичного відділення губернської земської управи – величезна помилка земства, яка ще буде мати свої наслідки протягом десятиліть. Політик висловив своє розчарування тим, що депутатський корпус зібрання, у силу домінування своїх корисливих особистих мотивів та впливу сторонніх осіб в особі уповноважених представників центральної влади – регіональних чиновників, принципово відмовився досліджувати та усіма можливими заходами покращувати стан економічного розвитку регіону, тим самим приховуючи неспростовні факти кризових явищ.

Коментуючи пропозиції консервативних депутатів, І.Петрункевич зазначив, що опоненти лібералів пропонують два виходи з ситуації: або розподілити губернію на 3 частини, застосувати до них яку-сь незрозумілу фінансову пропорцію й у такий спосіб розділити фіскальне навантаження між повітовими земствами, або ж узяти загальну суму губернського податкового збору, який потрібно зібрати і рівномірно, порівну, розподілити його на усі 15 повітів Чернігівської губернії, що, само собою, знову стане кричущим фактом соціальної несправедливості.

Однак, політик наголосив на тому, що податкова комісія губернського земства відверто визнала той факт, що без зібрання точних статистичних відомостей немає жодних можливостей для встановлення методологічних принципів і способів податкоутворення та оподаткування. Усі інші варіанти будуть спробами свавільного, нічим не аргументованого створення суто теоретичних параметрів податкової системи, які ні до чого не призведуть. Тому Іван Ілліч сміливо заявив, що персонально на консерваторах лежить особиста відповідальність за провал у підготовці нової системи оподаткування[23, №13,

с.423-426].

Свою точку зору

висловив інший представник земської опозиції – М.Константинович. Він заявив, що губернське земство вже кілька років терпить економічне неподобство, яке триває у сфері податкової системи краю. Однак, оскільки земська статистична служба вже надала бюджетній комісії дуже ґрунтовні відомості про реальний стан господарства регіону у двох повітах, земське зібрання більше не має права на подібне ставлення, адже за жодних обставин не можна залишати чинною систему, яка не має під собою будь-якої аргументації. З огляду на те, що консерватори вже прийняли рішення про закриття статистичного відділення губернської земської управи, депутатському корпусу зборів нічого не залишається, як розподілити увесь комплекс податків, фіскальних зборів та повинностей рівномірно для усіх 15 повітів Чернігівської губернії, оскільки ідея про диференціацію повітів на три частини – незаможних, середніх та багатих може стати проявом економічного свавілля, адже не зрозуміло хто саме буде визначати вказані індикатори[24,№13, с.427-428].

Після промов ліберальних аристократів голова Чернігівського губернського земства запропонував депутатам проголосувати за нову систему оподаткування у Чернігівській губернії. У залі засідань знову почалися дебати. Консерватори наполягали на голосуванні їх пропозицій щодо розподілу губернії на три частини, згідно ступеню економічного розвитку і становища.

І.Петрункевич

знову узяв слово й у відповідь на цю пропозицію поставив питання про те, чому його рідний Борзнянський повіт повинен вважатися найуспішнішим? Політик заявив, що він є безпосереднім мешканцем цього повіту, володіючи інформацією про нього, але він абсолютно не знає конкретної ситуації в інших повітах Чернігівської губернії. Діач справедливо парирував – чому Глухівський повіт повинен вважатися нижчим від Борзнянського за

економічним розвитком? Глухівський повіт володіє мінеральними коштовними ресурсами, яких нема у Борзнянському повіті. Усім відомо, що з Борзнянського повіту почалася велика міграція жителів до інших губерній Російської імперії. Населення шукає можливостей для подальшого існування, шляхом різноманітних заробітків. Одні повіти є багатими на природні ресурси, інші – на земельні і трудові. Лідер земської опозиції заявив, що він не проголосує за жодну пропозицію консерваторів до того часу, поки земська статистика не надасть зібранню наукові відомості про реальний стан економічного розвитку регіону.

Губернське земство, після емоційних суперечок та дискусій приступило до процедури голосування по проблемі. Більшістю голосів – 39 проти 32, зібрання схвалило пропозицію великого консервативного дворянства про розподілення податкового навантаження порівну, рівномірно між 15 повітами Чернігівської губернії, а саме по 7000 рублів сріблом на кожний повіт[25, №13, с. 429-435].

На засіданні Чернігівського губернського земства 20 січня 1878р. з проблем податкової політики виступив представник опозиційної аристократичної фронди, голова губернської земської управи – О.Карпинський.

У своїй промові він зауважив, що управа профільно не займалась формуванням податкової системи, оскільки це є прерогативою та безпосередніми повноваженнями губернських земських зборів. Але, фактичне закриття статистичного відділення поставило губернську управу у катастрофічне становище: оскільки не буде точних наукових даних земської статистичної служби, то не буде і аргументованих підстав не тільки для фундації соціально справедливої податкової системи, а й розробки бюджетів як повітових, так і губернського земств. Єдиним виключенням можна вважати інформацію по системі міського самоврядування, оскільки земські статистики змогли дослідити рівень прибутковості та

цінності активів нерухомого майна, що надає фундамент для формування міської податкової системи.

О.Карпинський зазначив, що заяви консерваторів про те, що необхідні відомості для оподаткування можна узяти з фінансової документації Положення про звільнення селян від 19 лютого 1861р. є кричущим невіглаством, адже пройшло більше 15 років і економічні реалії у регіоні принциповим чином змінилися. Чернігівському губернському земству прийдеться встановити не тільки загальні параметри єдиної податкової системи краю, а й конкретні фіскальні цифри для кожного з 15 повітів Чернігівської губернії. У контексті цього ідея про рівномірний розподіл усього комплексу податків між повітами є абсолютно незаконною, оскільки імперське законодавство прямо говорить про дотримання при процедурах податкоутворення і оподаткування імперативів цінності та прибутковості активів власності, а не кількості повітів у кожній губернії. Саме вивчення згаданих параметрів і було головним завданням статистичного відділення, яке повинно було надати земству наукові дані для формування податкової системи. Але, оскільки відділення вже фактично закрито рішенням реакційних депутатів, губернське земство не має жодних можливостей виконати вимоги законодавства країни[26, №14, с.440-443].

У зв'язку з безвихідними обставинами, які склались у цій галузі, О.Карпинський оприлюднив пакет офіційних пропозицій губернської земської управи щодо проблеми, яка розглядається у зібранні. Зокрема, виконавчий орган губернського земства пропонував:

1. прийняти за основу прибутковості земельного фонду Чернігівської губернії суму повинностей та виплат тимчасовозобов'язаних селян, які вони сплачували колишнім власникам за оренду земельних наділів, але з обов'язковим збереженням усіх географічних пропорцій, які містяться у

- Положенні 1861р., себто цифри в інтервалі від 1 рубля 40 копійок до 2 рублів 50 копійок з кожної десятини землі у повіті;
2. ознаками прибутковості прийняти податкові системи у повітах Чернігівської губернії, у тому числі параметри оподаткування активів нерухомого майна у містечках, одиниць промислової індустрії, ремісничих мануфактур та різноманітних торгівельних закладів;
 3. схвалити за основу оподаткування показники цінності та прибутковості у великих містах регіону, які були документально надані земською статистикою;
 4. оподаткування земель, на яких розташовані промислові об'єкти скасувати, оскільки це питання належним чином не досліджене і є ймовірність різних зловживань у цьому контексті;
 5. визнати параметри прибутковості у сфері функціонування купецьких гільдій: цінних комерційних паперів, патентів, білетів та свідоцтв, сертифікатів тощо.

Чернігівське губернське земство, після детального обговорення пропозицій постановило: схвалити пакет пропозицій О.Карпинського та затвердити податкову систему регіону, шляхом пропорційного розподілу фіскального навантаження по усім 15 повітам Чернігівської губернії[27, №14, с.444-446].

На засіданні губернських земських зборів 21 січня 1878р. питання реформування податкової системи регіону знову було поставлено на порядок денний. І.Петрункевич вкотре висловився по цій проблемі.

Оратор наголосив, що причина несплати податків полягає не у термінах виплат, як це стверджують консерватори і представники крайової бюрократії, а в економічному становищі абсолютної більшості платників цих повинностей і зборів – колишніх кріпосних селян. Будь-яке перенесення сплати податків є паліативним заходом, адже це не вирішує проблему, тим більше в умовах відсутності дослідження економічних реалій. Навіть орієнтовні терміни сплати податків, які нам пропонує

консервативна частина депутатського корпусу є дуже дискусійними: яка різниця, коли сплачувати збори та повинності – у березні чи у травні? Селянство, на переконання лідера опозиціонерів, у таких умовах не зможе стати платоспроможним та економічно самодостатнім, оскільки мова йде про модернізацію податкової системи у загальнодержавному масштабі. Тому він буде голосувати проти подібних пропозицій.

Чернігівське губернське земство, обговоривши проблему своєчасного надходження податків до бюджету, затвердило проект рішення, яке було ініційоване консервативною більшістю депутатів: відтермінувати податкові платежі до бюджету, згідно графіків, які нададуть повітові земства, як з майна власників так і доходів селян[28, №15, с.470-471]. Отже, так чи інакше, стало абсолютно зрозумілим, що консервативно-реакційний соціум регіону категорично та принципово не сприйняв проекту модерної податкової реформи, ініційованої земською ліберальною партією північної України у силу домінування власних корисливих мотивів.

Те, що ліберальним аристократам не вдалося реалізувати на загально губернському рівні, вони принципово імплементували на рівні двох окремих повітів Чернігівської губернії, які були досліджені земською статистичною службою – Борзнянського та Чернігівського.

Як свідчив один з яскравих представників ліберальної партії – В.Хижняков, Чернігівське повітове земство з самого початку було прогресивним інститутом місцевого самоврядування, адже до депутатського складу зборів обирались репрезентанти ліберального дворянства, які усіма можливими способами намагались поліпшити реалії життєдіяльності для населення краю. Наприклад, вже наприкінці 60pp.XIXст. група гласних зібрання провела економічне дослідження, яке свідчило про те, що багато землевласників декларують на папері один обсяг володінь, а у дійсності мають зовсім інший. Більше того, було зафіксовано, що з прихованих активів

земельного майна власники взагалі не сплачували жодних податків, що було кричущим фінансовим злочином.

Виявлена проблема була порушена на одній з сесій повітового земського зібрання, яке постановило: 1. проінформувати Чернігівське губернське земство і Чернігівське губернське зібрання дворянства про ситуацію, яка склалася; 2. розробити плани оцінки активів земельної власності, шляхом проведення статистичних обстежень повіту, з метою оподаткування майна за справедливим, прогресивним принципом. Проведені статистичні дослідження й стали фундаментом для формування якісно нової податкової системи Чернігівського повіту[29, с.6-7].

2 серпня 1878р. на засіданні надзвичайної сесії Чернігівського повітового земського зібрання почався процес розгляду нової податкової системи повіту, яка повинна була стати основою проекту бюджету на 1879р. Голова податкової комісії земства, представник ліберальної опозиції – М.Константинович презентував депутатському корпусу зборів профільну доповідь, яка базувалась на результатах подвижницької діяльності статистичного відділення Чернігівської губернської земської управи.

У доповіді було зазначено, що проект податкової реформи передбачає: 1. фронтальне оподаткування усіх комерційних підприємств, які займались виробництвом алкогольних напоїв і тютюнових виробів та усієї мережі торгівельних і розважальних закладів, у яких продавалась зазначена продукція;

2. суцільне оподаткування усіх наявних у повіті промислових об'єктів;

3. оподаткування доходів землевласників краю, отриманих від здачі в оренду земельних латифундій.

Наприклад, розважальні заклади повинні були сплачувати до земського повітового бюджету не менше 20 рублів кожен. Оскільки комісія ще не мала наукових підстав для оподаткування комплексу міських активів майна, у тому числі одиниць нерухомості, було вирішено здійснювати податкову

фіскалізацію на основі відомостей міських дум та управ краю, а саме не менше 10 % від загальної суми прибутковості кожної одиниці[30, №1, с.13-16].

Голова

Чернігівського повітового земства, репрезентант консервативного нобілітету – М.Посудєвський виступив з промовою щодо порушеної проблеми. У своєму виступі реакціонер заявив, що проект податкової системи, розроблений для повіту є дуже дискусійним, оскільки базується на нових відомостях земської статистики. Він заявив, що проект є непридатним для практичного втілення, адже на його переконання окремі його положення є незаконними, наприклад – оподаткування промислової індустрії, а наймані земські службовці – статистики припустилися не тільки багатьох помилок у справі економічного вивчення краю, а й дозволили собі суб'єктивну упередженість: великі землевласники, на його погляд, були дискредитовані перед провінційною громадськістю, на відміну від середніх та дрібних власників активів.

М.Посудєвський закликав депутатський корпус зібрання не поспішати ухвалювати нову податкову систему, а передати її на всебічне обговорення за участю громадськості регіону і тільки після висловлення усталених думок усіх суспільних станів повіту приймати рішення вже на наступній сесії земського зібрання. Що ж стосується алгоритму розгляду проекту, то оратор радив спочатку ознайомитись з загальними висновками земської статистичної служби, а вже потім переходити до вивчення конкретних параметрів проекту[31, №1, с.4-5].

Від опозиційної аристократичної фронди регіону виступили службовці статистичного відділення Чернігівської губернської земської управи – В. Варзар та М.Константинович.

Так, В.Варзар у своїй промові зазначив, що праці статистичного відділення губернської управи базувались виключно на принципах науковості та неупередженості. Що ж стосується методології, то

вона ґрунтувалась на імперативах середніх показників прибутковості, які надавали статистикам землевласники, у тому числі – колишні закріпачені селяни. Крім того, були досліджені основні види ґрунтів та розроблені порівняльні схеми для визначення цінності земель. З огляду на вказані аспекти немає жодних підстав вважати проект податкової реформи суб'єктивним.

М.Константинович у своєму виступі зауважив, що він не проти публічного оприлюднення та обговорення положень податкової реформи, але він не погоджується з тезою про необхідність відтермінування розгляду проекту реформи, адже земський бюджет потрібно формувати вже на нових засадах. Надзвичайна сесія повітового земства для того й скликана, щоб в ідеалі вирішити це архіважливе економічне питання[32, №1, с.5-8].

В.Варзар зауважив, що проблема незавершеного розмежування земельного фонду Чернігівської губернії, навіть у силу своєї корупційності, не має визначального значення для головних параметрів податкового проекту – центральним показником є середні показники прибутковості земельних володінь.

М.Посудєвський поставив на голосування питання про початок розгляду проекту податкової реформи. Більшістю голосів – 20 проти 8, депутатський корпус зборів проголосував невідкладний початок розгляду проблеми.

У залі засідань почалась дискусія між М.Посудєвським і представниками ліберальної партії – М.Константиновичем і В.Варзаром. Так, наприклад, М.Посудєвський вказав на той факт, що земські статистики оцінили прибутковість земельних латифундій маєтків у два рази вище, ніж земельні наділи інших землевласників краю. Відповідаючи на закид М.Константинович вказав, що прибутковість залежить від якості ґрунтів та комплексу інвестицій, вкладених у їх обробку. Навіть піщані ґрунти, при дотриманні ідеальних факторів, можуть приносити певний дохід власнику. Саме тому землі у маєтках статистики вважали

прикладом великої праці цілих поколінь, які зробили значний внесок у їх розвиток. Крім того, для покращення характеристик родючих ґрунтів все ж потрібно менше найманої праці робітників, ніж в умовах піщаних районів.

М.Посудєвський вказав на те, що з його точки зору проект є несправедливим. Скажімо, у с. Пакуль Чернігівського повіту прибутковість земель маєтків оцінена у 40 копійок за десятину, при цьому дохідність таких же наділів у інших землевласників на цій же території оцінена у 28 копійок за десятину.

В.Варзар, відповідаючи консерватору заявив, що земельні наділи у маєтках нобілітету є переважно родючими чорноземами, а тому вони не потребують значних капітальних інвестицій, добрив та великого обсягу найманої праці. Піщані ж земельні ареали вимагають колосальних витрат господарів, але навіть при цьому не досягаючи рівня врожайності чорноземів. Крім того, ліберал вказав на те, що наділи у маєтках невеликі за розмірами і розташовуються, як правило, у центрі населеного пункту. Піщані ж землі у своїй більшості знаходяться на околицях, тому навіть територіально їх не можна порівнювати. Що ж стосується інвестицій, то тут просто колосальна різниця: піщані ґрунти ніколи не дадуть високої врожайності, навіть за умов використання добрив, на відміну від чорноземів.

У результаті обговорення зібрання більшістю голосів – 23 проти 5, постановило: схвалити принципи визначення прибутковості, викладені податковою комісією земства. М.Константинович та В.Варзар запропонували розподілити земельний фонд повіту на три групи, у залежності від ступеню прибутковості кожної десятини, а потім визначати фіскальні обсяги по кожній групі: 1. дохід до 5 рублів; 2. дохід до 6 рублів; 3. дохід більше 6,5 рублів. Депутатський корпус погодився з аргументацією лібералів[33, №1, с.9-11].

3 серпня 1878р. на ранковому засіданні Чернігівські повітові земські збори продовжили розгляд проблеми формування нової податкової системи

краю.

Репрезентант ліберальної аристократії – О. Карпинський у своєму виступі зазначив, що публічні докори голови повітового земського зібрання – М.Посудєвського на адресу статистичного відділення губернської земської управи дискредитують подвижницьку діяльність земських статистиків та ображають професійну гідність науковців. Оратор заявив, що звинувачення М.Посудєвського є голослівними та не підтверджуються жодними доконаними фактами. Відповідно, твердження голови зборів порушують існуючі норми земського законодавства та ставлять під штучний сумнів репутацію найманих службовців. З огляду на це, група депутатів повітового зібрання подає у письмовому вигляді свою «Особливу думку» і наполягає на тому, щоб вона була додана до протоколів журналу засідань зборів[34, №2, с.17-18.].

У згаданому документі, який підписали члени опозиційної аристократичної фронди регіону – О.Карпинський, І.Шраг, М.Константинович, В.Варзар було вказано, що М.Посудєвський упереджено ставиться до подвижницьких досягнень земських статистиків Чернігівської губернії та відмовився дати згоду на обговорення праць статистичного відділення у повітовому земстві, хоча депутатський корпус, з метою формування нової податкової системи, у більшості виступив за розгляд статистичних матеріалів. Земська статистична служба блискуче виконала покладені на неї обов'язки і абсолютна більшість земських інститутів Чернігівської губернії з великим натхненням вже використовують модерні здобутки статистичної науки краю. Більше того, усі роботи проводились під контролем представників Уряду та центральних органів виконавчої влади Російської імперії. Відтак, позицію М.Посудєвського можна вважати проявом кричущої неповаги до роботи найманих службовців[35, №2, с.21-23].

На цьому ж засіданні представники земської ліберальної партії порушили питання про помилкову оцінку активів

земельної власності у м.Седнів Чернігівського повіту. Так, І.Шраг у своєму виступі заявив, що тільки на підставі заяви одного відомого представника консервативного нобілітету регіону – князя М.Кейкуатова прибутковість однієї з категорій земель була підвищена до 5 рублів за десятину, хоча статистичне відділення Чернігівської губернської земської управи точно вказало інший параметр – 3 рублі 80 копійок за десятину.

В.Варзар підтримав свого колегу зазначивши, що земельний фонд Седнівської волості Чернігівського повіту не має у своєму розпорядженні активів родючих земель, тому бажаючих купувати ці землі не так багато. Він запропонував встановити оптимальний показник прибутковості кожної десятини у розмірі 4 рублів. Депутати повітових земських зборів, після обговорення питання ухвалили компромісне рішення: для Седнівської волості Чернігівського повіту встановити параметр прибутковості у сумі – 4 рублі 50 копійок[36, №2, с.18-20].

Кінець-кінцем, 3 серпня 1878р., депутатський корпус Чернігівського повітового земського зібрання, не дивлячись на протидію голови зборів – М.Посудєвського та його прибічників – консерваторів, після детального обговорення за межами зали засідань подвижницьких результатів праці земської статистичної служби Чернігівської губернії, у цілому більшістю голосів проголосував за впровадження нової податкової системи у Чернігівському повіті та розробку у подальшому на її основі проектів бюджетів повітового земства[37, №3, с.24-25].

На засіданні Чернігівського повітового земства 4 серпня 1878р., доповнюючи ухвалений податковий проект, за ініціативою ліберального аристократа - М.Константиновича зібрання постановило: затвердити показники прибутковості одиниць промисловості, які зафіксовані у матеріалах повітової земської управи; для інших об'єктів прийняти за основу параметр прибутковості у сумі 50 рублів, оскільки вказана цифра є середнім показником

по території повіту. Повітові земські збори одноголосно підтримали пропозицію діяча.

Інший представник земської опозиції – В.Варзар виступив з пропозицією, яка повинна була заповнити прогалину в оподаткуванні активів нерухомості у містах і містечках повіту. Ліберал вказав на те, що оскільки статистична служба не встигла надати науково підтверджені відомості щодо оцінки якості, цінності та прибутковості нерухомого майна міського населення, то він вносить пропозицію – прийняти за основу для визначення обсягу фіскального оподаткування систему оцінки активів нерухомості, яка вже затверджена та діє на практиці в інститутах виборного міського самоврядування Чернігова. Повітові збори погодились з аргументами оратора[38, №4, с.26-28].

Таким чином, новаторський проект податкової системи у Чернігівському повіті був впевнено ухвалений більшістю депутатського корпусу повітового земського зібрання. В умовах фактичного закриття статистичного відділення Чернігівської губернської земської управи це можна було вважати хоч і тактичною, але все ж перемогою опозиційної аристократичної фронди північної України над реакційними політичними силами і адміністрацією губернатора. Відзначимо і той факт, що ліберальні земці ініціювали включення до проекту податкової системи параметрів оцінки якості, цінності та прибутковості як одиниць промислової індустрії, так і нерухомого майна населення.

28 жовтня 1878р. на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання голова зборів – М.Посудевський оприлюднив свою доповідь про неправильну наукову методологію визначення ступеню прибутковості земельної власності, затверджених податковою комісією та ухвалених на надзвичайній сесії повітових земських зборів 3 серпня 1878р. Предводитель реакційного дворянства заявив, що прийняте зібранням рішення є незаконним та протиправним. Відтак, він пропонує зібранню розглянути його

авторський, альтернативний проект податкової реформи у повіті.

Як свідчив

В.Хижняков, М.Посудєвський у документі звинуватив земських статистиків у тому, що вони; 1. штучно уніфікували дрібних, середніх та великих землевласників, хоча у останньої групи видатки на аграрне виробництво були найбільшими, оскільки для найму робітників вони витрачали у декілька разів більше фінансових ресурсів; 2. проявили вкрай упереджене ставлення до великих землевласників, оскільки максимально підвищили ступінь оцінки цінності, якості та прибутковості майна і одночасно максимально знизили аналогічні параметри для дрібних та середніх землевласників, що, на його погляд, було порушенням існуючого законодавства; 3. фактично звинуватили великих землевласників у дефіциті родючих земель у господарствах дрібних та середніх власників, тим самим пояснивши цим невігідність для селянства масштабу орендних цін на землю і очевидні вигоди з цього великого латифундіального нобілітету. Завершуючи свій проект, М.Посудєвський наполягав на скасуванні вже ухваленної повітовим земством податкової системи; обранні нової податкової комісії, яка «неупереджено» вивчить проблему; розробці нової податкової системи, яка буде враховувати головний параметр – ступінь видатків на сільськогосподарське виробництво[39, с.15].

Опонуючи проекту М.Посудєвського, члени опозиційної аристократичної фронди регіону – В. Варзар та М.Константинович виступили з промовами.

В.Варзар у своїй промові полемізуючи з основними тезами проекту М.Посудєвського зазначив, що запропонований ним спосіб визначення ступеню прибутковості майна на основі обсягу фінансових витрат по виробничо-господарським та торгівельним операціям з загального сукупного валового продукту є дуже складним і незручним для імплементації на практиці. По-перше, важко буде визначити обсяг конкретних

фінансових витрат: будь-які фальшиві дані призведуть до формування неправдивих параметрів. По-друге, врожайність не є першочерговим показником прибутковості земель, оскільки вона залежить виключно від суб'єктивних факторів: кліматичних та погодних умов, відсутності стихійних лих, якості протипожежної безпеки, стабільності санітарно-епідеміологічної ситуації тощо. По-третє, активи земельної власності у Чернігівському повіті орендуються здебільшого на умовах виплати натуральних повинностей, а не грошового еквіваленту.

Беручи до уваги ту істину, що будь-який товар має визначену фінансову ціну, то і він може бути показником ступеню прибутковості. Оскільки колишні кріпаки, звільнені від рабства, обробляють свої земельні наділи власноручно, то їх доходи можна ледве вважати прожитковим мінімумом, на відміну від прибутків їх колишніх господарів, обсяг яких не у рази, а у сотні разів перевищують заробітки селянства. Однак, якби у селянства була можливість здавати в оренду землі на умовах латифундіальної аристократії, можна було б уже говорити про реальні прибутки[40, №4, с.143-144].

Колега В.Варзара по партії – М.Константинович виступив з промовою по цьому питанню. Він зауважив, що аргументація М.Посудевського є дуже суб'єктивною та упередженою. Скажімо, голова повітового земства у своєму проекті стверджує, що родючі землі у Чернігівському повіті оцінені не високо, а посередні ґрунти – недостатньо низько. Саме тому він пропонує залишити у законній силі стару податкову систему, імперативом якої був ідеал уніфікації та рівномірності. Представник опозиції однозначно заявив, що повернення до старої системи оподаткування буде означати автоматичну реставрацію кричущої соціальної несправедливості, яка десятками років панувала у повіті. Земська статистична служба надала фундаментальні наукові матеріали повітовому земству, а тому у депутатського корпусу немає жодних підстав сумніватися у науковій доброчесності найманих службовців. Після

промови М.Константиновича В.Варзар, відповідаючи на питання М.Посудєвського щодо наявності деяких помилок у розрахунках статистиків вказав на те, що згадані промахи – результат невірної оцінки вартості опосередкованих видатків у виробництві, а вид орендних плат тимчасовозобов'язаних селян узятий за основу, адже це характеризує абсолютну більшість селянських господарств, навіть незважаючи на те, що офіційно він розповсюджений не по усій території повіту[41, №4,с.145-146].

Після тривалого та емоційного обговорення проекту М.Посудєвського, голова повітових земських зборів поставив на голосування три питання: 1. чи залишати у законній силі попередню податкову систему краю? 2. чи підтверджувати ухвалену повітовим земством 3 серпня 1878р. нову податкову систему? 3. чи обирати нову комісію повітового земства для більше детального та законного формування податкової системи? Депутатський

корпус Чернігівського повітового земського зібрання, більшістю голосів – 24 проти 15, постановив відхилити стару податкову систему, яка діяла у повіті. Повітові збори одноголосно підтвердили легітимність нової податкової системи, ухваленої 3 серпня 1878р. Земське зібрання прийняло рішення обрати спеціальну комісію земства, якій надати повноваження для всебічного удосконалення ухваленої податкової системи. Від опозиційної аристократичної фронди до її складу комісії були обрані В.Варзар та М.Константинович[42, №4, с.147]. Як бачимо, в умовах принципових дебатів та диспутів прогресивна, соціально справедлива податкова система Чернігівського повіту була захищена від посягань консервативно-реакційного нобілітету та бюрократії регіону.

13 січня 1879р. на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання виступив губернатор регіону. У своїй промові він заявив, що вносить на розгляд губернського земства офіційний протест проти постанови Борзнянського повітового земського зібрання, яке про розробці податкової системи

запровадило якісно новий спосіб оцінки активів земельної власності, неправильно розтлумачуючи вимоги законодавства Російської імперії та досягнень науки. Бюрократ вказав, що Борзнянське земство ухвалило рішення про оподаткування земельних активів в одній і тій же місцевості, однакової якості принципово різними податками, зборами та повинностями, керуючись виключно показниками величини і цінності земельних володінь. Результатом подібної фіскальної політики буде той факт, що великі та середні землевласники регіону будуть сплачувати комплекс фінансових зобов'язань, які будуть перевищувати як мінімум у два рази відповідні трансакції дрібних землевласників.

Представник центральної влади відзначив, що він визнає вказану систему податкоутворення категорично неприпустимою, а постанову Борзнянського повітового земства незаконною і такою, що протирічить як імперському законодавству, так і пануючим нормам науки, оскільки до уваги повинні братися виключно показники окремо узятій одиниці власності, а не оцінка загального майнового стану власника активів. Чиновник наголосив, що він наполягає на невідкладному розгляді протесту і офіційного скасування прийнятого Борзнянським повітовим земством рішення. Губернська земська управа включила до порядку денного офіційний документ сановника[43, №1, с. 8-9].

21 січня 1879р. Чернігівське губернське земство заслухало доповідь очільника Управління державними маєтностями Чернігівської губернії, який репрезентував позицію губернатора щодо податкової системи у Борзнянському повіті та пояснив сутність офіційного протесту. Принципові претензії канцелярії губернатора зводились до кількох блоків.

Зокрема, керманич регіону зазначив, що Борзнянське земство використало середньостатистичну методологію податкоутворення, прирівнявши, наприклад, масиви державного лісового фонду з земельними володіннями приватних власників. У такий спосіб повітове земство вкрай

необґрунтовано збільшило комплекс оподаткування державного лісового фонду у 3 рази, фактично зрівнявши фіскальне навантаження з оподаткуванням великих приватних земельних латифундій.

Особливе обурення у представника верховної влади викликав впроваджений ліберальними аристократами принцип нерівномірного оподаткування активів власності та майна, який викликав численні протести у середовищі приватних землевласників, які вважали нову податкову систему проявом свавілля. Губернатор у документі відзначив, що імперське законодавство передбачає зрівняльний характер оподаткування для усіх без виключення категорій землевласників, жодним чином не передбачає оподаткування населення у залежності від ступеня платоспроможності та не містить підстав для зменшення обсягу оподаткування однієї категорії платників податків за рахунок інших.

Відповідаючи на протест, член опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя, голова губернської земської управи – О.Карпинський повідомив, що спеціальна комісія земського зібрання, детально вивчивши аргументи губернатора, прийняла рішення залишити чинною постанову Борзнянського повітового земства. Комісія керувалась тим, що губернське земство не розглядало проблему нової системи оподаткування у повітах Чернігівської губернії, а тому кожне повітове земство, як самостійний виборний орган місцевого самоврядування, мало суверенне право займатись формуванням нових правил податкоутворення і оподаткування населення.

Крім того, в основу методології нової податкової системи були покладені принципи якості, прибутковості та географічного розташування земельних наділів. Дрібні землевласники мають прибутковість у два рази нижче, ніж середні та великі. Це залежить від конкуренції між землевласниками і орендарями володінь та пропорційного співвідношення кількості населення і земельного фонду, який

здається в оренду. Оскільки кількість землі великих власників складала половину кількості земель дрібних власників, то, на переконання Борзнянського повітового земства, беручі до уваги параметри прибутковості земельних наділів, загальний масштаб орендних цін та факт того, що абсолютна більшість земель великих власників здається в оренду, фіскальне навантаження для дрібних землевласників, які самі обробляли свої наділи, повинно бути зменшене наполовину. Комісія вважає, що Борзнянське повітове земство встановило однаковий відсоток оподаткування прибутковості активів власності, як за параметром якості так і по територіальному розташуванню.

У цілому, О.Карпиниський констатував факт того, що комісія прийшла до висновків про те, що Борзнянське повітове земство реалізувало на практиці фінансовий підхід, коли прибутковість дрібних землевласників, яка складає половину доходів від земель великих та середніх власників, належним чином врахована і на рівні шкали податкоутворення має місце реалізація священного принципу соціальної справедливості при оподаткуванні населення[44, №10, с.351-354; 365-369].

Після доповіді очільника Управління державний маєтностей регіону та виступу голови губерньської земської управи з промовою по проблемі виступив керманіч опозиційної аристократичної фронди північної України – І.Петрункевич.

Політик заявив, що губернатор може опротестовувати постанови інституцій земського самоврядування лише у чітко визначених імперським законодавством випадках. На його погляд, постанова Борзнянського повітового земства щодо запровадження нової податкової системи краю до таких випадків не належить. Навіть Урядовий Сенат Російської імперії не має чіткої позиції по таким питанням.

Іван Ілліч звернув увагу депутатів зборів на той факт, що адміністрація та очільник Управління державними маєтностями даремно не побажали

ознайомитися з ґрунтовною пояснювальною запискою, яка супроводжує увесь комплекс матеріалів та постанову Борзнянського повітового земства. Справа у тому, що у силу малої кількості службовців земської статистичної служби губернського земства та банальної нестачі часу, процедури оцінки цінності, якості та прибутковості лісового фонду регіону були відкладені на рік, а загальний імператив щодо оподаткування лісів не виходить за межі наявних даних.

І.Петрункевич наголосив на тому, що здійснивши науковий подвиг – обстеживши та оцінивши кожне показове земельне володіння, Борзнянське повітове земство вважало доцільним звести усі статистичні дані в єдину наукову брошуру, де головним параметром став середній показник прибутковості по різних типах категорій земель. Тому державний бюджет та активи власності жодним чином не страждають від заявлених принципів. Що ж стосується того, що великі та середні землевласники і представники державних економічних структур змушені сплачувати у Борзнянському повіті суттєво збільшені земські податки, то це зумовлено тим, що оцінка прибутковості активів майна у краї значно збільшена, а 25% фіскальних зборів з міської нерухомості переведені у структуру земельних володінь.

Окремо І.Петрункевич висловився з приводу головної претензії влади та консервативної більшості – закидів про те, що при наявності різних за величиною земельних латифундій встановлений різний відсоток оподаткування. У цьому питанні, вказав діяч, земські статистики та управа брали до уваги досягнення сучасної аграрної науки, яка стверджує про те, що землеробська родина своєю працею може обробити відповідний простір та наділ землі, який не перевищує 20 десятин землі. Крім того, сам фактор географічного розташування та величини латифундії обумовлює використання принципів прогресивного податкоутворення, яке прямо залежить від якості, цінності та прибутковості земельного майна та реалізує на практиці

імперативи соціальної справедливості у сфері оподаткування. Чернігівське губернське земство, після ґрунтовного обговорення проблеми, більшістю голосів постановило:

1. схвалити та затвердити доповідь комісії губернського земства щодо правомірності постанови Борзнянського повітового земства про нову податкову систему;
2. офіційний протест Чернігівського губернатора відхилити[45, №10, с.354-356].

На засіданні губернського земства 21 січня 1879р., у контексті функціонування податкової системи, був розглянутий й проект закону відносно змін у системі земського страхування, який направило для розгляду Міністерство внутрішніх справ Російської імперії. Від ліберальної аристократії з цього приводу висловився О.Карпинський.

У своєму виступі оратор зазначив, що сутність запропонованих центральною бюрократією змін полягає у тому, що процедури страхування поширюються на усі активи власності та майна, у тому числі нерухомого, які знаходяться в юрисдикції виборних інституцій земського самоврядування. Крім того, Уряд пропонує запровадити систему субсидій з консолідованого бюджету Російської імперії в умовах великих стихійних лих.

Однак, величезна проблема полягає у тому, що вказані субсидії урядовці планують формувати за рахунок фінансових ресурсів інших губерній. Усі губернії країни дуже різні, а відтак і обсяг виплат буде теж суттєво відрізнятися, у наслідок чого може виникнути великий дефіцит коштів. Розробка ж уніфікованої системи страхових внесків та виплат у масштабі величезної країни – колосально важка справа, тим більше в умовах далеко не досконалої, дуже проблемної податкової системи. З огляду на згадані обставини, О.Карпинський запропонував офіційно відхилити урядовий проект закону, шукати свій шлях вирішення цієї важкої проблеми, адже може виникнути

ситуація, коли Чернігівська губернія буде потребувати більшої допомоги, ніж вона може отримати від Уряду, що викличе не тільки економічні диспропорції, а й непорозуміння між центральною владою та регіонами.

У результаті обговорення Чернігівське губернське земство постановило: відхилити проект закону щодо змін у функціонуванні земського страхування, направлений Міністерством внутрішніх справ[46, №10, с.361-362].

22 січня 1879р. на засіданні Чернігівського губернського земства було знову порушено питання про проблему оподаткування у Борзнянському повіті. Реакційні сили депутатського корпусу зборів забажали переглянути ухвалене губернським земством рішення. І.Петрункевичу знову довелося виступити у зібранні з великою промовою на захист прогресивної податкової системи.

Іван Ілліч, проаналізувавши увесь спектр претензій державної влади та панівних станів соціуму регіону до прогресивної постанови Борзнянського повітового земства у податковій галузі констатував той факт, що аргументація зводиться до трьох закидів: нерівномірність оподаткування, впроваджений прецедент прогресивного оподаткування частини загального володіння та велике побоювання консервативного дворянства щодо ймовірності перетворення селянських земельних володінь у великі латифундії, себто, фактично – конкуренцію для себе.

Керманич земської опозиції ще раз вказав, що різний фундамент для визначення податків є наслідком способів визначення прибутковості активів власності. В основу були покладені відомості статистичних обстежень, зокрема – інформація про масштаб орендних відносин в аграрному секторі. І якщо в аспекті обробки земель за договорами, або працею найманих робітників Борзнянське земство не помилилось, то, можливо, у випадках обробки землі власною працею землевласників або

орендарів допущена відносна похибка, яка принципово не змінює загальної картини. Так чи інакше, а шляхом встановлення податків повітове земство намагалось врегулювати усі проблемні частини системи, тим більше, що нова податкова система стосується не соціуму повіту взагалі, а у першу чергу – кола землевласників. Тому усі претензії консерваторів він відкидає.

У результаті тривалого обговорення Чернігівське губернське земство залишило прийняті рішення щодо податкової системи губернії у силі[47, №11, с. 451-452]. Як бачимо, проект нової податкової системи Борзнянського повіту, поряд з Чернігівським, незважаючи на принципові протести губернатора регіону, був підтверджений.

Серед питань податкової політики були й такі, щодо яких у колі ліберальних земців не було консолідованої думки. Наприклад, 25 квітня 1879р. на засіданні Чернігівської міської думи розглядалось питання про затвердження єдиного податку у сфері торгівельних операцій з матеріалами лісового фонду.

М.Константинович висловив переконання у тому, що будь-яка конкуренція у цій справі забезпечить відсутність великих стрибків цін на продаж деревини. І.Шраг навпаки вказував на той факт, що у м. Чернігові працюють лише чотири фірми, які займаються у тому числі меблевим бізнесом. Відтак, велику конкуренцію у таких умовах забезпечити неможливо, а ризик картельних цінових змов цілком ймовірний. О.Карпинський висунув пропозицію: тимчасово не запроваджувати єдиного податку, провести моніторинг торгівельної діяльності у цій сфері і тільки маючи якісні показники повернутись до постановки питання. Міська дума більшістю голосів підтримала О.Карпинського[48, с.735-736.].

21 жовтня 1879р. на черговій сесії Чернігівського повітового земського зібрання розпочався розгляд питання про основи бюджетної політики та її податкового забезпечення.

Голова бюджетної комісії земства – В.Посудєвський у своєму виступі

наголосив на тому, що в аграрному секторі економіки краю існує лише два варіанти формування податкової системи: 1. у залежності від результатів виробництва селянством, яке віддає господарю як мінімум половину результатів праці у вигляді натуральної продукції, оскільки сільськогосподарський реманент належить найманим робітникам; 2. у залежності від масштабу орендних цін, адже селянство обробляє землю знаряддями праці, які належать землевласнику, а орендна плата за землю, отримана від селянства, є для нього земельною рентою, з якої необхідно сплатити заробітну плату найманцям. Відповідно, виникає закономірне економічне питання – який варіант формування податкової системи для повіту краще? Справа у тому, що значна частина землевласників Чернігівського повіту обробляють свої земельні наділи власною працею. Тому це питання є принциповим і потребує однозначної відповіді. На думку бюджетної комісії, варіант, пов'язаний з видатками на виробництво є оптимальним, а тому податкову систему необхідно формувати у залежності від вказаного фактору[49, №2, с.60-61].

Від опозиційної аристократичної фронди північної України по цьому питанню виступив В. Варзар. У своїй промові він наголосив на тому, що проблема є дуже важливою, а тому поспішати з її вирішенням не слід, оскільки необхідно вивчити усі деталі. Ліберал висловив свій скептицизм щодо домінуючої позиції відповідної комісії повітового земства. Оратор звернув увагу депутатів на те, що селяни – землевласники самі обробляють наділи, а тому апріорі жодним чином не можуть продавати свою ж працю собі. Тому варіант визначення фіскального обсягу, пов'язаного з видатками на виробництво є, як мінімум, дуже неоднозначним, адже селяни користуються валовим прибутком від своїх земельних наділів у повному обсязі. А от використання масштабу орендних цін є нескладним та показовим економічним інструментом: статистичне відділення Чернігівської губернської управи вже надало

повітовому земству подвижницькі результати своєї праці, зокрема середні показники орендних цін по кожній групі земельних активів. Відповідно до цього, бюджетна комісія може визначити оптимальні параметри оподаткування, у залежності від середнього рівня орендних цін.

Ідеологічний соратник В.Варзара по партії – М.Константинович у своєму виступі зауважив, що не можна змішувати два різних питання – методологію визначення головних принципів формування податкової системи та фінансово-економічних розрахунків, базованих на досягненнях земської статистичної служби. Для розробки земського бюджету принциповим питанням є соціальна справедливість податкоутворення, а відтак у першу чергу слід говорити про методологію процесу. Оскільки немає реальних можливостей створити генеральний кадастр, повні описи латифундій кожного землеволодіння, земська статистична служба узяла за основу імператив пропорційності та показників орендних цін на земельні наділи, що у кінцевому результаті дає набагато точніші результати, ніж складні процедури різних складових аграрного виробництва у кожному маєтку[50, №2, с.63-66].Після цього у зібранні почалися жваві дебати по проблемі, у ході яких ліберальні земці доводили, що консерватори маніпулюють параметрами процесів. Зокрема, М.Константинович вказав на те, що у регіоні існує два види орендних виплат: натуральні, які мають більш-менш сталий характер та грошові, які перманентно змінюються час від часу у залежності від кон'юктурних показників. Голова ж повітових земських зборів наголосив на тому, що більше 2/3 земельного фонду Чернігівського повіту обробляється працею землевласників, а не найманих робітників і поставив на голосування питання про визначення базового варіанту для формування податкової системи повіту. Більшістю голосів – 14 проти 10, повітові збори ухвалили рішення про прийняття за основу варіанту податкової системи, заснованої на видатках для аграрного виробництва[51, №2, с.66-72].

Чернігівське повітове земство продовжило розгляд питання про формування податкової системи краю. У ході тривалої полеміки та диспутів між членами ліберальної партії та представниками консервативного дворянства було досягнуто спільної позиції про нагальну потребу у зібранні точних наукових відомостей щодо базових параметрів діяльності в аграрному сегменті економіки Чернігівського повіту.

Повітові земські збори постановили: 1. асигнувати на зібрання статистичної інформації 300 рублів сріблом; 2. надати кожному депутату зібрання та члену повітової земської управи спеціальні формуляри, за допомогою яких необхідно буде опитати більшість землевласників повіту; 3. зібрану інформацію передати до повітової земської управи для узагальнення та подальшого внесення на розгляд земському зібранню[52, №3, с.79-90].

Так чи інакше, навіть в умовах відсутності функціонування земської статистичної служби, ліберальним аристократам вдалося не допустити на цьому етапі знищення прогресивної податкової системи у двох повітах Північного Лівобережжя та досягти хоч і фрагментарного, але фактичного продовження статистичних обстежень у регіоні. На наш погляд, це було суттєвим здобутком земських лібералів, адже не дивлячись на те, що у репрезентантів ліберальної аристократії був свій резон у кампанії фундації нової прогресивної податкової системи, який полягав у тому, щоб перевести значну частину фіскальних зобов'язань дрібних та середніх землевласників до сфери відповідальності великих земельних латифундистів, одиниць промислової індустрії і представників фінансово-торгівельного капіталу, що по факту перетворювало селянство та ліберальних земців у союзників по економічним інтересам[53, с.17-20], все ж земській опозиції вдалося на практиці продемонструвати увесь комплекс переваг нової системи.

Окремо слід відзначити, що принципові імперативи соціальної справедливості у податковій політиці, які культивувались прогресивними земцями, що вийшли з соціуму ліберальних

народників, по суті трансформували економічну програму земського ліберального руху регіону у бік «соціалізації» та започаткували кристалізацію і формування новітньої та самодостатньої на той час ідеології соціального лібералізму, яка стане яскравим модерним трендом в економічній думці кінця XIXст.

Висновки. Узагальнюючи викладене, можемо стверджувати про те, що податкова політика земської ліберальної партії північної України у 70pp.XIXст. являла собою органічну та невід’ємну складову частину доволі цілісної соціально-економічної програми досліджуваного опозиційного руху. Аналіз історичних першоджерел, частина яких була уперше запроваджена до міжнародного наукового обігу показав, що політика опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя у сфері оподаткування з самого початку носила яскравий модерний та принциповий характер і була суттєвим внеском ліберального нобілітету у розвиток економічної науки того часу.

Ліберальні аристократи знаходились у процесі постійного пошуку нових джерел для наповнення земських бюджетів краю. Зокрема, прогресисти на юридичному рівні довели, що усі природні ресурси, наприклад – записи глини, які були розташовані на території Чернігівської губернії, мали значну економічну цінність та податковий потенціал, були спільною власністю земських інституцій регіону, а не окремих повітових земств, скажімо – Глухівського, які приховували їх справжній обсяг, контролювали та виключно на свій розсуд розпоряджалися комплексом прибутків від торгівельно-економічних операцій продукцією з вказаної сировини. У результаті тривалих дискусій священне право власності Чернігівського губернського земства було доведено.

Крім цього, у контексті непростих, конкуруючих взаємовідносин інститутів міського і земського самоврядування, представники земської опозиції, з метою нейтралізації корупційних загроз, домоглися процедур

поширення земського оподаткування на частину активів нерухомого майна у містах та містечках регіону, оскільки ці населені пункти входили до територіальних громад, які підпорядковувались компетенції земських установ.

Слід відзначити й практичні зусилля ліберальних земців щодо підтримки торгівельних агентів, скажімо у вигляді встановлення мінімального рівня податкоутворення та оподаткування, які виконували місію комерційного продажу критично необхідної для абсолютної більшості населення продукції широкого вжитку, що сприяло не тільки розширенню ринку відповідних послуг, а й мінімізації різного роду торгівельних картельних змов, які суттєво впливали на масштаб цінової політики.

Не дивлячись на невдалу фундацію прогресивної системи податкоутворення та оподаткування населення у регіональному «парламенті» - Чернігівському губернському земському зібранні у формі модерного проекту про запровадження прибуткового податку з усіх верств населення, яка була пов'язана з жорстким та принциповим опонуванням як консервативних політичних сил у земських зборах, так і аналогічною позицією регіональної адміністрації, податкова реформа була інституційована на території Чернігівського та Борзнянського повітів, де були проведені подвижницькі статистичні обстеження господарства та економічного потенціалу краю.

У результаті тривалої політичної боротьби земській ліберальній партії вдалося реалізувати на практиці головні імперативи своєї податкової філософії, яка ґрунтувалась на ідеях впровадження для усіх станів населення неоподаткованого мінімуму, прогресивної методології податкоутворення та оподаткування, податку на розкіш, загальної рівності усіх соціальних страт в аспекті економічних зобов'язань. Незважаючи на усі протести адміністрації губернатора та реакційного нобілітету, які звинувачували ліберальних дворян у порушенні чинного на той час

імперського законодавства, у 1878р. нова податкова система була уведена у дію.

У цілому можемо констатувати, що податкова політика опозиційної аристократичної фронди північної України у період 70pp.XIXст. стала фундаментальним та принциповим конструктом її соціально-економічної програми, який варто творчо осмислити та запозичити інститутам центральної, регіональної влади і виборним установам місцевого самоврядування сучасної України при формуванні економічної доктрини вже нового державного проекту.

Список використаних джерел

1. Див., наприклад: Котельницький Н. Земська реформа 1864р. на сторінках земської преси Чернігівської губернії. EMINAK. 2020. №4. с. 43 - 51. [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\).462](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).462) ; Andrii E. Lebid, Nazar Kotelnitsky The Ukrainian Question in the Activity of the Zemstvo Liberal Opposition of Chernihiv Governorate (60-80th of XIX century). Bylye Gody. 2022. № 17(3): p. 1153-1162. DOI: 10.13187/bg.2022.3.1153; Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I. The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. European Journal of Contemporary Education. 2022. № 11(3): p. 994-1003. DOI: 10.13187/ejced.2022.3.994; Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Vadim A. Nesterenko The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. European Journal of Contemporary Education. 2022. 11(4): p. 1345-1352. DOI: 10.13187/ejced.2022.4.1345; Nazar Kotelnitsky The Clerical policy of the zemstvo liberal fronde of Chernihiv province(1860-80S).EMINAK. 2023. №1. p. 80 - 96. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.1\(41\).623](https://doi.org/10.33782/eminak2023.1(41).623) ; Andrii E. Lebid, Nazar A.

Kotelnitsky, Alla I. Ziakun The Policy of the Russian Autocracy Toward the Zemstvo Liberal Opposition of the Chernihiv Governorate (late 70s - early 80s of the XIX century). *Bylye Gody*. 2023. 18(3): p.1341-1355. DOI: 10.13187/bg.2023.3.1341; Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Alina S. Klepak Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*. 2024. 13(2): p. 462-469. DOI: 10.13187/ejced.2024.2.462; Котельницький Н. Питання протипожежної безпеки у діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя (60-80 pp. 19 ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2025. Серія: Історія. Вип. 51. с.16-24. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-16-23> та інші.

2. Котельницький Н. Праці О.Ф. Ліндфорса як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (70 pp. XIX ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2024. №2. с. 131 – 137; Він же. Наукові праці В.Є. Варзара як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (70-80 pp. XIX ст.). *Вісник аграрної історії*. 2024. №. 49-50. с.57-71; Він же. Стаття М.Константиновича та Н.Волк-Карачевського «О новых основаниях губернской раскладки по уездам Черниговской губернии» як джерело з історії формування податкової політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (80 pp. XIX ст.). *Історія торгівлі, податків та мита : матеріали XVI Міжнародної наукової конференції. Дніпро : Університет митної справи та фінансів*, 2022. с. 19 - 21.

3. Котельницький Н. Іван Ілліч Петрункевич (1843-1928): життя та діяльність в Україні. Riga: GlobeEdit, 2019. 197p.

4. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1874 года. Чернигов: Земская типография, 1875. 356с.

5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Свод постановлений Черниговской городской думы с 1871 по 1883гг. Чернигов: Губернская типография, 1883. 1270с.
11. Гаврилов М. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии. Том I. Городницкий уезд(1865-1884). Чернигов: Земская типография, 1886. 618с.
12. Свод постановлений...
13. Котельницький Н. Внесок земської ліберальної фронди північної України у розвиток статистичної науки(60 - 80 pp. XIX ст.). Історія науки і біографістики. 2023. №3. С. 97 - 140.
14. Гаврилов М. Вказ. праця.
15. Журналы очередного Городницкого уездного земского собрания 1876 года. Гомель: Типография Ш. Фридланда, 1877. 141с.
16. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в 1877 году. Чернигов : Земская типография, 1877. 380с.
17. Там само.
18. Там само.

19. Журналы Черниговского губернского земского собрания 1877 года, состоявшегося в январе 1878 года. Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Типография губернской земской управы, 1878. № 1-4. 602с.

20. Там само.

21. Там само.

22. Там само.

23. Там само.

24. Там само.

25. Там само.

26. Там само.

27. Там само.

28. Там само.

29. Хижняков В. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. Москва: Товарищество «Печатня С. Н. Яковлева», 1916. 114с.

30. Журналы заседаний чрезвычайного Черниговского уездного земского собрания 1878 года. Чернигов: Земская типография, 1879. 178с.

31. Там само.

32. Там сам.

33. Там само.

34. Там само.

35. Там само.

36. Там само.

37. Там само.
38. Там само.
39. Хижняков В. Вказ. праця.
40. Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания 1878 года. Чернигов: Земская типография, 1878. 288с.
41. Там само.
42. Там само.
43. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1878 года, состоявшейся в 1879 году. Чернигов: Земская типография, 1879. 509с.
44. Там само.
45. Там само.
46. Там само.
47. Там само.
48. Свод постановлений...
49. Журналы заседаний чрезвычайного и очередного Черниговского уездного земского собрания 1879 года. Чернигов: Земская типография, 1880. 132с.
50. Там само.
51. Там само.
52. Там само.
53. Дорошенко В. З історії земства на Україні. Б.в. Львів, 1910. 68с.

